

AĞRI VE DOĞUBAYAZIT'TA ERMENİ OLAYLARI*

Muammer DEMİREL **

Özet: 19. yüzyılda milliyetçilik hareketleri Ermeni gençleri de etkilemeye başlamış, Ermeni komitelerinin kurulması ile 1890'lı yıllardan itibaren Türkiye Ermenileri arasında ayrılık hareketleri etkili olmuş ve genel ve yerel ayaklanmalar yaşanmaya başlamıştır. Ağrı (Karakilise / Karaköse) ve Doğubayazıt Rusya'nın İğdir bölgesini İran'dan zaptetmesi üzerine Osmanlı-Rus sınır boyu haline gelmişti. Kafkasya'da teşkilatlanma yapan Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun örgütleri eylemler için militanlarını Osmanlı topraklarına sevk etmekte idiler. Bu geçişlerde Doğubayazıt ve Ağrı önemli geçit yolları olarak seçilmişti. Erzurum, Muş ve Van bölgelerine gidecek Ermeni militanlar bu güzergahtan kolayca geçiyorlardı. Bundan dolayı sınır boylarında Ermeni çetelerle Osmanlı askeri ve yarı askeri güç olarak Kürt aşiretlerden teşkil edilen Hamidiye Hafif Süvari kuvvetleri arasından çatışmalar eksik olmuyordu.

I. Dünya Savaşı'nda Rus işgali ile Müslümanlara yönelik olarak katliam ve yağmalar başlamıştır. Rusya'da Bolşevik Devrimi'nden sonra ise Rus askerleri silah ve cephaneyi Ermeni çetelerine bırakarak çekilmişlerdi. 1917 yılı sonu itibarı ile bütün Doğu Anadolu'da olduğu gibi Ağrı ve Doğubayazıt'ta da Ermeni çetelerinin katliamları daha şiddetle devam etmiştir. Savunmasız sivil halkı katleden Ermeni çeteleri, direnen aşiretlerle de çatışmışlardır.

Bölgede 1890'lı yıllarda Müslüman nüfus %80, Ermeni nüfus ise %20 civarında iken 1914 yılında oranlar %90 ve %10 oranlarına gelmiştir. Bu değişime Müslüman – Ermeni çatışmalarından dolayı Ermenilerin Rusya'ya göçü neden olmuştur. Ağrı ve Doğubayazıt bölgeleri 1918 yılında Türkiye'ye katılmıştır. Bu katılmadan sonra bölgedeki Ermenilerin tamamı Rusya'ya göç etmiştir. Ermenilerin yaptıkları katliamlarda yaklaşık 100.000 civarında Müslüman hayatını kaybetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğubayazıt, Bayezid, Ağrı, Eleşgirt, Diyardin, Ermeniler, Ruslar, Müslümanlar, Türkler, Kürtler, sınır tecavüzü, katliam.

Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklardan milliyetçilik hareketinden en son etkilenen Ermeni gençleri olmuştur. Dolayısıyla Gayri Müslimlerden ayrılık hareketlerine en son başlayan da Ermeniler olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermeni gençler arasında siyasi hareketlenmeler başlamış, Ermeni ihtilâl komitelerinden *Hınçak* 1887 yılında Cenevre'de, 1890 yılında da bu örgütten memnun olmayanlar tarafından *Taşnaksutyun* Tiflis'te kurulmuştur.

Bu iki komite Rusya Hükümeti'nin de desteği ve Kafkas Ermenilerinin yardımları ile önce Kafkasya'da organize olmuşlardır. Ancak olaylar için hedef olarak Doğu Anadolu Osmanlı bölgelerine yönelmişlerdir. Olayları önce *Hınçak*

* Bu makale I. Uluslar Arası Ağrı Dağı ve Nuhun Gemisi Sempozyumu'nda (Doğubayazıt - 7-11 Eylül 2005) bildiri olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı.

komitesi başlatmıştır. 1890 yıllarda ilk ayaklanma Erzurum'da *Hınçaklar* tarafından çıkarılmıştır. Erzurum olayı Ermeni komitecileri için bir başlangıç idi. Bundan sonra İstanbul'da Kum kapı Olayı ve Anadolu'nun pek çok yerinde olaylar çıkardılar. Hınçaklar bu olaylarda güvenlik kuvvetlerine silahlarla saldırıyorlardı. Ermeni komiteciler güvenlik kuvvetlerine saldırırken onları yıldırarak veya bertaraf ederek bağımsız veya otonom bir Ermenistan kuramayacaklarının bilincinde idiler. Bu saldırılarla çatışmayı başlatmak ve Müslümanların da Ermeni halk üzerine saldırmalarını sağlamak ve böylece çok sayıda Ermeni'nin öldürülmesi hedefleri idi. Ermenilerin öldürülmesi ile Avrupa'da Türkler Ermenileri katlediyor propagandasını yaparak Avrupa büyük devletlerinin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini temin etmek ve bu müdahale ile Doğu Anadolu'da Avrupa korumasında bir Ermenistan oluşturmak istiyorlardı. Hınçak örgütünün Ermenistan kurmaktaki politikası ve komite tüzüğü yabancı müdahalesi ile bir sonuç alma üzerine oturmaktaydı. Komite açısından bu tip olayları çıkarmak ta gayet kolay idi. Çok fazla militan, silah ve lojistik yığınak gerektirmemektedir. Halkın ve güvenlik kuvvetlerinin üzerine ateş edip olayı fitilleyecek kadar militan ve silah eylem için yeterli gelmektedir. Ermeni komiteleri, 1890 yıllı başından itibaren Ermenilerin yaşadığı, Anadolu'nun hemen her bir tarafında olay çıkardıkları gibi Ağrı (Karakilise)'da da olay çıkarmaya çalışmışlardır. İlk Erzurum olayından tam iki ay sonra Ağrı'da 16 Ağustos 1890 gecesi saat üç buçuktan dörde kadar kasabaya baskın yapılmış gibi Ermeniler toplu olarak dam ve çarşılar üzerine doğru tüfeklerle ateş etmeye başlamışlardır. Olay üzerine mevcut askeri kuvvetler derhal harekete geçen Kaza Kaymakamı İbrahim Bey, etraflarını çevirerek Ermenileri dağıtmış ve olayın büyümesini önlemiştir.

Yapılan tahkikatta olayı Ermeni Merkerğör tarafından ilk silah ateşinden sonra her taraftan Ermenilerin silahlarını ateşledikleri anlaşılmıştır. Olayı ilk başlatan Merkerğör ve her tarafta silahla gezerek ara sıra ateş eden Merkerğör'ün damadı Vanlı Arşak olayın sorumluları olarak tutuklanmışlardır.¹

Hınçak Komitesi, Türkiye'de 1894-1895 yıllarında genel ayaklanma hareketi başlatmıştır. Yine ilk olaylardan birinin çıkarıldığı yer bu serhat bölgesi Doğubayazıt'tı. Doğubayazıt'ta 1894 yılında ihtilâl hareketine kalkışmışlardır.² Ermeni ihtilâlcilerin çıkardığı bu olayda, Ermeniler ile Müslüman halk arasında çatışma çıkmıştır. Olayda çok sayıda ev ve iş yeri tahrip olmuş ve 10 kişi ölmüştür. Olay köylere de sıçramıştır. Doğubayazıt'ın Molla Süleyman Köyünde 100 ev ve iş yeri tahrip olmuş, 8 kişi ölmüş ve 6 kişi yaralanmıştır. Yeğen Tepe Köyü'nde 40 ev ve iş yeri tahrip olmuş, 2 kişi ölmüş ve 2 kişi de

¹ BOA, Y.PRK.UM, 18/2; 18/10.

² Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C.I, Ankara, 1994 (Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını), s. 36.

yaralanmıştır. Çilkani Köyü'nde 30, Koşuyan Köyü'nde 15 ev ve iş yeri tahrip olmuştur.³

Faillerden ancak bir kaçı yakalanabilmiştir. Olayla ilgili Bayezid Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nde yapılan yargılamada, ayaklanmayı hazırlayıp bazı olaylar çıkaran ve yakalanamayan sanıklar Nazarat, Hayguni, Tanos, Parsih, Muratyan Ohannes Totogili Artin, Simonyan Kigork, Avokahya, Kandillili Vahan, Berik oğlu İri, Sökö oğlu Kirkor, Ohannes'nun oğlu Baron , Şeker'in oğlu Mado, Kogork'un oğlu Simon ve Makbuhan ile bunlara maddi destek veren ve kaçmalarında yardım eden Bağdesar'ın oğulları Melik Ağa ve Vahan çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Fakat bu mahkumiyetler 1897 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından çıkarılan genel siyasi af ilanı ile ortadan kalkmıştır.⁴

Rus hakimiyetinde bulunan Kafkasya'da militan, silah ve cephaneye yığınağı yapan Ermeni komiteleri, eylem yapmak üzere Osmanlı topraklarına geçmekteydiler. Erzurum, Van, Muş gibi nispeten iç şehirlerde çıkarılan ayaklanmaların hazırlıkları Kafkasya'da yapılmaktaydı. Bu militanlar, Rusya ve İran sınırlarından Osmanlı topraklarına sokulmaktaydı. Bu geçişleri önlemek üzere Osmanlı güvenlik kuvvetleri hudut boylarında tedbir almaya çalışıyordu. Sınır geçişlerinde Ermeni ihtilâlcilerle Osmanlı askeri kuvvetleri ve yarı askeri kuvvet olan Kürt aşiretlerden teşkil edilen Hamidiye Alayları arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. Ağrı ve Doğubayazıt sınır bölgeleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni komitelerinin sınır baskınları ve çatışmalarına sahne olmuştur.

3 Temmuz 1894 tarihinde 12 kişilik bir Ermeni çetesi Pasinler – Ağrı (Karakilise) civarında Rusya tarafından Osmanlı sınırına girerken bir askeri devriye koluna rastlamışlar, askerler üzerine ateş açmışlar, çatışma sonucunda Bedros ve Arakel adında iki Ermeni şaki yakalanmış ve diğer on şaki kaçmıştır. Yakalananların üzerinde bir Rus yapımı tüfek ve bol miktarda mermi ele geçirilmiştir.⁵

1894-1895 Ermeni olayları bastırıldıktan sonra da Hınçak militanlarının Doğubayazıt ve Pasinler gibi sınır bölgelerinde Ermeniler arasında ihtilâlcilik fikirleri yaymaya ve ajitasyona devam ettiklerini İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Cumberbatch 9 Mart 1896 tarihli raporunda bildirmektedir.⁶

1896 yılı ilk yarısında 500 kişilik üç Ermeni çetesinin Ağrı (Karakilise)'de ve Rusya sınırı üzerinde Merkemir, Sağırtaş ve Oltu

³ FO, (İngiliz Milli Arşivleri Dışişleri Bakanlığı), 424/186, No.110, pp.70-73. Bu belge ve bundan sonra İngiliz Arşivleri'nden vereceğim belgeler yayınlanmıştır: Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri / British Documents on Armenians*, Ankara, 2002, s.92.

⁴ Hüseyin Nâzım Paşa, *a.g.e.*, s.36.

⁵ BOA, Y. Mtv, 99/32.

⁶ FO, 424/186, No.322, p.271.

tarafından Osmanlı topraklarına girecekleri haber alınarak gerekli tedbirler alınmıştır.⁷

Haziran 1899'da Eleşkirt - Ağrı (Karakilise) arasında yüz kadar silahlı Ermeni'nin Osmanlı sınırından geçecekleri Osmanlı Kars Konsolosluğu'nda bildirilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır.⁸

1899 Kasım ayı içinde takriben 60-70 kişilik Ermeni çetesi Rusya'dan Eleşkirt yakınlarında Kaçdor veya Kanzir Köyü'nden Osmanlı sınırını tecavüz etmiş, güvenlik kuvvetleri ile çıkan çatışmada 10 ihtilâlcı Ermeni, 91 köylü (87 adam ve 4 kadın), Kürt halktan 8 kişi ve 3 asker ölmüştür. Bir Ermeni çeteci yaralı olarak ele geçirilmiştir. Olayın ilgili olarak 60 kişi göz altına alınmış, ancak bunlardan 20'si suçlu bulunarak tutuklanmıştır. Yargılama sonucunda 7 veya 8'i idama mahkum olmuş, fakat Padişah, ikisinin idamını 1902 Ağustos ayında onaylamış ve Bayezid'de idam edilmişlerdir. İdam edilenlerden biri yaralı olarak yakalanan Ermeni ihtilâlcı ve diğeri bu köyde öğretmen olan Katçık Varzabed'dir.⁹

29 Kasım 1896 tarihinde Ağrı (Karakilise) yakınında sınırı tecavüz eden 22 silahlı Ermeni çetesi ile Osmanlı güvenlik kuvvetleri arasında çatışma çıkmış, bir Ermeni ölü olarak ele geçirilmiştir. Diğer Ermeni çeteleri dağlara doğru kaçmışlar ve yeni saldırılar yapacakları tahmin edilmiştir.¹⁰

11 Aralık 1899 gecesi Ağrı (Karakilise) kordonu karşısında yirmi kadar Ermeni çetesi Rusya tarafından Osmanlı tarafına geçecekken Osmanlı asker devriyelerine tesadüf etmişler dur ihtarına ateşle karşılık vermişler, çıkan çatışmada bir Ermeni çetesi ölü olarak ele geçirilmiş ve diğerleri kaçmıştır.¹¹

Kasım 1900 başında Ağrı (Karakilise) yakınlarında Rusya'da bir Ermeni çetesi Osmanlı sınırını tecavüz etmiş, güvenlik kuvvetleri ile çıkan çatışmada bir Ermeni ölmüş ve biri de yakalanmıştır.¹²

24 Haziran 1904 tarihinde sınırı geçen 45 kişilik Ermeni ihtilâlcı grup Türk güvenlik kuvvetleri tarafından çevrilmiş, çıkan çatışmada Ermeni çetecilerden 37'si ölmüş, 5 tanesi yaralı olarak ele geçirilmiş ve güvenlik kuvvetlerinden de 4 şehit verilmiştir. Sınırdaki 300 kadar Ermeni ihtilâlcisinin daha saklandığı haber alınmış ve 500 kadar asker oraya sevk edilmiştir.¹³

Rusya'da 1905 İhtilâli ile çıkan çatışma ve karışıklık ortamında Ermeni ihtilâl grupları kendilerini emniyete almak için toplu olarak Osmanlı tarafına geçmeye çalışmışlardır. Osmanlı güvenlik kuvvetleri de bunun haberini alarak

⁷ BOA, A. MKT.MHM, 640/25.

⁸ BOA, A. MKT.MHM, 642/12.

⁹ FO, 424/203, No.120, pp.122-123.

¹⁰ FO, 424/189, No.329, pp.297-298.

¹¹ BOA, Y.PRK.UM, 49/12.

¹² FO, 424/200, No.144, p.121.

¹³ FO, 424/206, No.99, p.88.

sınırdaki daha fazla yığılma yapmıştır. Ağrı bölgesi de önemli geçit yerlerinden olduğu için askeri tedbir alınan sınırlardan biri olmuştur.¹⁴

Doğubayazıt bölgesinde zaman zaman vak'a-i âdiyeden olaylar da olmaktadır. Arazi, mera, hayvan ve sair kişisel ve toplumsal nedenlerden Kürtlerle Ermeniler arasında olaylar olmaktadır. 1913 yılının Ağustos ve Eylül ayları içinde birkaç Ermeni, Kürtler tarafından öldürülmüş ve birkaç Ermeni de Rusya'dan Osmanlı tarafına geçerken, yukarıda anlattığımız olaylar gibi güvenlik kuvvetleri ile girdikleri çatışmalarda öldürülmüşlerdir. Bu olaylar Kara Kilise Kazası Yoncalı Köyü Ermeni Kilisesinin Papazı ve aynı zamanda Diyadin Kazası Hurahasa (Ermeni Piskoposu) Vekili Ohannes Efendi, genel bir siyasi kırız haline getirmek istemiştir.

Papaz Ohannes'in İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne gönderdiği mektupta anlattığına göre olaylar ve oluş şekilleri şöyledir: Yoncalı Köyü'nden Ardaş Markaryan Rusya'dan sınırı geçerken askerler tarafından öldürülmüş ve Vanlı Miğirdiçyan Karabet sınır askeri tarafından yaralanmıştır ve Aşiret Mülazımı tarafından katledilmiştir. Kara Kiliseli Apaçiyyan Setrak, Kürtler tarafından öldürülmüş ve cenazesi gizlenmiş, Kara Kiliseli Bülbülyan Mamirin meçhul kimse tarafından yaralanmış, Adilcevazlı Tanıl ve Kirkor, Kürtler tarafından eşyaları gasp edilmiştir. Bayezidli Avidis oğlu Arsen, Kürtler tarafından katledilmiş, Muson Hudut Bölüğü'nde on iki yaşındaki Ermeni çocuk İstiyar oğlu Markar'a askerler tarafından tecavüz edilmiştir. 1 Ekim 1913 gecesi Üç Kilise Manastırı üzerine silahlı bir grup hücum ve muhasara etmiş, çatışma karşılıklı yedi saat devam etmiştir. Papaz Ohannes bu şikayetini 27 Ermeni'ye de imzalatmıştır.

Ermeni Patrikhanesinin müracaatı ile Hükümet, derhal tüm konuların araştırılması için tahkikat başlatmıştır. Tahkikat neticesinde Üç Kilise Manastırı'na yönelik bir saldırının olmadığını Manastırın bulunduğu Yoncalı Köyü'nün Ermeni Muhtarı Harut ve köy heyeti yazılı olarak beyan etmişler, ayrıca başka rahatsız eden bir durumun da bulunmadığını her kesin işi ve gücü ile meşgul olduğunu belirtmişlerdir. Muhtar Harut, Köy İhtiyar Heyeti ile köyün Müslüman ve Hıristiyanlarından 30 kişi Papaz Ohannes hakkında bir şikayet dilekçesi de vermişlerdir. Bu dilekçede, Ohannes'in ruhaniyet kisvesi altında devamlı fesat işleriyle uğraştığı, geceleri kilisenin üzerine çıkarak silah attığını, Ermenileri Müslümanlar aleyhine kışkırttığını yazmışlardır.

Diğer olaylarla ilgili tahkikat yapılmış ve Erzurum Valisi 30 Ekim 1913 tarihli raporu ile İstanbul'a bildirdiğine göre, Kürtler tarafından öldürüldüğü iddia edilen Kara Kilise'de dükkancı Abacıyan Setrak, Tutak Kazasının Köşek-i Ulya Köyü (Yukarı Köşek) ile Geri Komu köyleri arasında kaybolduğu, olaydan sorumlu oldukları zannıyla dokuz kişi tutuklanmış ve zanlılardan diğerlerinin de aranmakta olduğu ve maktulun naşının çıkarılmaya çalışılmaktadır. Kara Kiliseli Bülbülyan Mamirin tarlasında ata bakarken

¹⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 235/13; BOA, Y.PRK.UM, 77/91.

kimliği tespit edilemeyen şahıs tarafında atılan kurşun ile baldırından yaralanmıştır. Yoncalı Köyü'nden Ardaşis Markaryan'ı öldüren hudut bölüğü askerlerinden Süleyman Çavuş tutuklanmıştır. İstiyen oğlu Markar adlı çocuğa tecavüz edildiğine dair bir şikayet olmadığı gibi Bayezid Mutasarrıflığı'ndan yapılan tahkikatta bir delil ve emareye rastlanmamıştır.¹⁵

Ermeniler için başka olumsuzluklar da olmuyor değildi. Şüphesiz ki bölgede yaşanan köy ve mera problemleri zaman zaman Müslüman Hıristiyan çatışmasına dönüşmekteydi. Bunun yanında bölgede Müslüman halk üzerinde de otorite kuran aile ve şahısların Ermenilere yönelik baskı ve yıldırma hareketleri olmaktadır. Hamidiye Alay Komutanı Eyüp Paşa'nın adamları, 1890 yılından itibaren Ağrı'nın köylerindeki Ermenileri kaçırıp yerlerine yerleşmek için baskı ve şiddet uygulamışlardır. Eyüp Paşa'nın adamları silahlı olarak Ermeni köylerini basarak Ermenilerin evlerine yerleşmişlerdir. 10-15 köyden üçer dörder Ermeni Eyüp Paşa'nın adamlarını Kara Kilise Hükümet yetkililerine dilekçeler ile şikayet etmişlerse de bir netice alamadıkları anlaşılmaktadır. Bu çatışmalara dayanamayan Ermeniler Rusya'ya göç etmeye başlamışlardır. Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin Rusya'ya göç etmesini istemediğinden göçün önlenmesi yönünde Kara Kilise hükümet yetkililerine Erzurum Vilayeti vasıtasıyla gerekli talimatlar verilmişse de Eyüp Paşa'nın Ermenilere baskını önlenememiş ve Ermeni göçü devam etmiştir. Hükümet, Ermenilerin Rusya'ya göçünü önlemek için bölgede başka yerlere yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir. Fakat mahalli yetkililerin bu yolda da başarı gösteremedikleri anlaşılmaktadır. 1890-1895 yılları arasında Kara Kilise köylerinden bir hayli Ermeni Rusya'ya göç etmiştir.

O sırada bölgede Kafkas göçmenleri boş arazilere iskân edilmektedir. Eyüp Paşa'nın adamları da kendilerini göçmen göstererek Ermeni köylerinde yerleşmişlerdir. Ermenilerin boşalttığı yerlere Hükümet, Kafkasya göçmenlerini yerleştirmek istemiş, ancak Eyüp Paşa bunu da engelleyerek oralara kendi adamlarını yerleştirmiştir.¹⁶

Bölgede güçlü aileler Ermenileri yıldırarak sureti ile kaçırırken Ermeniler gücü ellerine geçirdikleri zaman çok daha acımasız davrandıklarını görmekteyiz. Çünkü tarih, biraz sonraki safhada Ermeni çetelerinin güçlü oldukları Birinci Dünya Savaşı sırasında Ağrı ve Doğubayazıt bölgesinde Müslümanlara yaptıkları zulüm ve katliamları kaydetmiştir.

Ağrı ve Doğubayazıt bölgesinde yaşayan Ermeniler Tehcir (göç) edilmemişlerdir. Tehcir Kanunu (27 Mayıs 1915) çıkmadan önce bölge Rus işgaline uğramıştır.

Ağrı ve Doğubayazıt bölgesi Müslüman halkı tüm Doğu Anadolu halkı gibi Birinci Dünya Savaşı'nda Rus işgali ile büyük kayıplara ve acılara duçar olmuştur. Ağrı ve Doğubayazıt ilk Rus işgaline uğrayan bölgelerimiz olmuştur.

¹⁵ BOA, DH.EUM.KLU, 1/38.

¹⁶ BOA, Y.PRK.UM, 27/83.

Ermeni Gönüllü birliklerinin de yardımı ile Rus kuvvetleri 15 Mayıs 1915 tarihinde Ağrı ve Doğubayazıt bölgelerini işgal etmiştir.¹⁷ Bayezid Sancağı'nda yaşayan Ermenilerden savaşacak durumdaki erkeklerin büyük çoğunluğu Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere Rusya'ya geçmişlerdir.¹⁸ Rus Hükümeti, tüm Ermeni gönüllüleri silahlandırarak bir kısmını Rus birlikleri içine yerleştirirken çoğunluğunu gönüllü alayları olarak organize edilip silahlandırılmıştır. Gönüllü Ermenilerin mevcudu Ermeni kaynaklarında 150 000 ile 180 000 arasında gösterilmektedir.

Müslüman ve Ermeni nüfusların Bayezid Sancağı merkez ve genel dağılımını görmek Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında ne büyük felaketin yaşandığını göstermesi bakımından önemlidir.

1881/82 – 1893 Osmanlı Genel Sayımı'na göre:¹⁹

Kaza	Müslüman	Ermeni	Toplam
Bayezid Merkez kaza	8.943	1.913	10.856
Diyadin	10.096	342	10.438
Tutak	7.633	213	7.846
Karakilise	6.199	2.180	8.379
Bayezid Sancak Toplam	47.399	11.255	56.654

1914 (Rumi 1330) Osmanlı Nüfus Sayımı'na göre:²⁰

Kaza	Müslüman	Ermeni	Toplam
Bayezid Merkez kaza	20.952	2.619	23.571
Eleşgird	23.368	4.202	27.570
Diyadin	19.640	904	20.544
Tutak	23.873	1070	24.943
Karakilise	22.142	3.177	25319
Bayezid Sancak Toplam	109.975	11.972	121.947

1927 Nüfus Sayımı ana dili konuşma esasına göre yapılmıştır:²¹

Vilâyet	Türkçe	Kürtçe	Ermenice	Toplam
Bayazıt Toplam	43.570	60.926	1	104.497

¹⁷ Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi, C.II*, İstanbul, 1992, ss.422-423; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C.III, Kısım:III*, Ankara, 1991, s.6.

¹⁸ *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İ'lân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, İstanbul, 1332, s.177.

¹⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, 2003, s.164.

²⁰ Karpat, *a.g.e.*, s.208.

²¹ *1927 Umumî Nüfus Tahriri, 2*, Ankara, 1929, s.LXIII.

1893'den 1914 yılına kadar 21 yıldan Müslüman nüfus %115 artış göstermiş olmasına rağmen 1914 yılından 1927 yılına kadar 13 yılda Müslüman nüfus %8.5 oranında azalmıştır. Azalan nüfus ve artış hızını da hesaplayarak Müslüman nüfusun katliam ve göçlerle verdiği kayıp daha iyi anlaşılır. O zamanki adıyla Bayazıt Vilayetindeki Müslümanların kayıpları 100.000 civarında olduğu tahmin edilebilir. Ermenilerin 1893 yılından 1914 yılına kadar nüfuslarının pek artış göstermediğini gözlemekteyiz, bunun nedeni ise yukarıda da izah ettiğimiz üzere Ermenilerin bu dönemde Rusya'ya göç etmiş olmalarıdır. 1927 Nüfus Sayımı'na göre ise bölgede sadece bir Ermeni olduğu tespit edilmiştir. 11.972 Ermeni'nin savaş sırasında Müslüman halka karşı yapılan katliamların intikamından korkarak bölgenin kurtarılıp Türkiye'ye katılması sırasında Ermenistan'a göç etmiş oldukları muhtemeldir. Belki az sayıda Ermeni'nin çatışmalardan ölmüş olması da muhtemeldir.

I. Doğubayazıt ve Ağrı'da Ermenilerin Müslüman halka Yönelik Katliamı

İşgal edilen Ağrı ve Doğubayazıt'ta Rus askerleri ve Rus ordu ile birlikte giren Ermeni çeteleri katliam ve mezalime başlamışlardır. Bölgede daha Ruslar tarafından işgal edilmeden Rus ve Ermeni mezalimi altı ay önce başlamıştır. Ermeni çete reislerinden Surin, Mesrup ve Yako toplamış oldukları Ermenilerle birlikte Rus tarafına geçerek Muson'da Rus Ordusu'na katılmışlar, Rus Ordusu tarafından teçhiz edilerek Rus askeri kuvvetleri ile birlikte Doğubayazıt'a saldırıya geçmişlerdir. Ermeni ve Ruslar, 31 Aralık 1914 (18 Teşrin-i evvel 1330)'de *Kurban Bayramı* günü Müslümanlar Bayram Namazı'nda buldukları sırada Doğubayazıt'a saldırmışlardır. Müslüman erkekleri camilerde esir alan Ermeni çeteleri ve Rus askerleri Müslümanlara görülmemiş zulüm ve işkence yapmışlardır. Bir kısım Müslümanları idam etmişler, çocukları katletmişler, kadınlara tecavüz etmişler ve birçok Müslüman esir olarak Rusya'ya götürülmüştür. Bu ilk işgalde tutunamayan Rus ve Ermeni kuvvetleri geri çekilmiş ve mezalim bir sureliğine durmuş oldu.

Müslümanlara yönelik imha hareketi Rus ve Ermeni kuvvetlerinin esas işgali ile başlamıştır. Ermeni çeteleri Doğubayazıt ve köylerinde ele geçirdikleri kadın erkek, çocuk yaşlı tüm Müslümanları katletmişlerdir. İşgalden önce Doğubayazıt ilçe merkezinde 15 000 Müslüman vardı. 14 000 kadarı katledilmiş, tahminen bin kişi hayatta kalabilmiştir. Hayatta kalanlardan beş yüzü esir olarak götürülmüş, beş yüzü de Diyarbakır, Musul, Siirt ve Harput taraflarına göç etmişlerdir. Bayezid Kaza merkezinden olan *Bayezid Vergi Müfredat Katibi Ali Şefik* Erzurum'a gelmiştir. Bu olayları anlatan da Ali Şefik'tir.

Ali Şefik, kaçarken Bilikan-i Ulya (Yukarı Bilikan) köyüne gelmiş ve Ermeni ve Rusların bu köyde de yaptıkları katliamlara şahit olmuştur. Ermeni ve Ruslardan 2 000 kadar kuvvet Doğubayazıt'tan itibaren köylerde katliam yaparak ve esir alarak 70 kadar Müslüman'ı elleri bağlı olarak bu köyün ortasında ot yığını üstüne oturtup, üzerlerine gaz dökerek yakmışlar ve bu

köyün halkını da saf halinde kurşuna dizmişlerdir. Ali Şefik bu köy yakınında bir mağarada saklanarak hayatını kurtarabilmiştir.²²

Ağrı ve çevresinde de Ermenilerin Müslüman halka yönelik mezalimi Rus işgali ile Nisan 1915 tarihinde başlamıştır. Ermeni çeteleri girdikleri yerlerde Müslümanların evlerine girerek kadın ve kızlara tecavüz ederek beğendiklerini yanlarında götürmüşlerdir. Kaçamayan yaşlı ve çocuklar evlere doldurularak yakılmışlardır. Cami ve türbeler tahrip edilmiştir.²³

Eleşkirt Osmanlı topraklarından ilk işgal edilip yine ilk katliam ve mezalime maruz kalan yöredir. 4 Mart 1915 tarihinde Eleşkirt ve köyleri Rus Ordusu tarafından işgal edilmiş, Rus askerleri ve Ermeni çeteleri bölgedeki köy ve kasabalara girerek Müslüman halka mezalime başlamışlardır. Eleşkirt'te katliamları Ermeni komite reisi Toprak kaleli Abramayis 60-70 kişilik çetesi ile yapmıştır. Eleşkirt ve çevresinde yapılan mezalime örnek olarak Arap Köyü'nde (Arapkumu) yapılan katliamı katliamdan kurtulan Süleyman oğlu Rıza anlatmıştır. Köye giren Ermeni çeteleri ve Rus askerleri önce köyden 500 sığır ve 2 000 adet koyunu gasp etmişlerdir. Ermeni çeteleri ve Rus askerleri köyden 23 bakire kıza ve çok sayıda kadına tecavüz etmişlerdir. Olayı anlatan Rıza'nın iki kız kardeşine de tecavüz edilmiştir. Hanzir Köyü'nden Ermeni çeteci Mihran, otuz beş yaşında hamile olan Hazalo isimli Müslüman kadının kaması ile karnını yararak çocuğunu ve kadını katletmiştir. Fenalıkları önlemek isteyen Kazanlı Müslüman olan Rus komutan Kaydarof, köy halkına kaçmalarını tavsiye etmiş ve yanlarına iki Müslüman asker katarak geri kalan mallarını ve namuslarını kurtarmak üzere köyden çıkmalarını sağlamıştır.²⁴

1915 yılı ilkbaharında Tutak bölgesine giren Rus askerleri ve Ermeni çeteleri Müslüman halk üzerine top ve tüfeklerle sardırılmışlar. Diğer yerlerdeki mezalimi duyan halk Ruslar gelmeden köylerini terk ederek kaçmaya başlamışlardır. Buna rağmen bir çok kaçanları yakalayan Rus ve Ermeniler çok sayıda Müslüman'ı katletmişlerdir. Tutak olayını anlatan Hasunan (Hasunhan) Köyü'nden Mahmud oğlu Osman'ın on yaşındaki kardeşi Nadir ve yedi yaşındaki oğlu Mehmed ve eşi katledilmiştir. Hasunan köyü ise tamamen yakılmıştır. Az sayıda kaçabile Müslüman canını kurtarmıştır.²⁵

II. Sonuç

Asırlarca Müslüman toplum ile barış içinde yaşayan Ermeni toplumunun huzur ve güveni XIX. Yüzyılın ayrılıkçı akımlarından etkilenen Ermeni gençlerin ihtilâlcî hareketleri ile bozulmuştur. Ermeni ihtilâlcileri Müslüman

²² *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri – I (1914-1919)*, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını) Ankara, 2001, ss.84-85.

²³ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, C.I,s.15.

²⁴ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, C.I, ss.96-97.

²⁵ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, C.I, s.77.

halka da büyük acılar yaşatmışlardır. 1890 ve 1894 yılı Ağrı ve Doğubayazıt'ta ki Ermeni ayaklanmaları bastırıldıktan sonra bölge Ermeni komitecilerin sınır tecavüzleri ve çatışmaları devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Bağımsız Ermenistan kurma emeli ile Rus tarafında savaşa giren Ermeni gençleri iki toplum arasındaki son ayrışmayı da böylece getirmişlerdir. Ağrı ve Doğubayazıt bölgesinde Ermeniler göç uygulanmamıştır. Rus işgali bölge ile Müslümanları Ermeni çeteleri ve Rus kuvvetleri tarafından katliam, tecavüz ve yağma edilmişlerdir. Bu zulüm karşısında Müslüman halkın büyük çoğunluğu işgal edilmeyen bölgelere göç ederek can ve namuslarını kurtarmışlardır. Rusya Ekim 1917 Bolşevik Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmiş ve Doğu Anadolu Ermeni Çetelerinin kontrolüne terk edilmiştir. Ermeni çetelerinin zulmünden 15 Nisan 1918'de Osmanlı Ordusu tarafından Doğubayazıt ve Ağrı bölgeleri kurtarılmıştır.²⁶

Abstract: In the 19th century the nationalism movements had started to affect Armenian youth, with the construction of Armenian committees, sepeation movements was effective within Armenians at Turkey and general and local rebellions had startad to take place. Agrı and Dogubayazıt had become border between Ottomans and Russia after the occupation of Iğdır from Iran by Russia. Armenian *Hıncak* and *Tasnaksutyun* committees which had been organizing at the Caucasia had sent their militants to Ottoman territories for terror. During these transitions, Dogubeyazıt and Agrı had been chosen as important gangways. Armenian militants could pass from these gangways easily in order to go Erzurum, Muş and Van. Therefore, there had been continuous clashes between Armenian Gangs and Hamidiye Light Caverlry Forces composed of Kurdish tribes.

In the First World War, with the occupation of Russia, massacre and booty against muslims had been started. After Bolshevik Revolution at Russia, Russian soldiers had retreated leaving their arms and ammunition to Armenian gangs. In 1917, the massacre of Armenian Gangs had been severely continued at Agrı and Dogubeyazıt same as all Eastern Anatolia. Armenian gangs had slayed defenseless civilians and clashed with resistant tribes.

The population in the region was 80 % Muslims and 20 % Armenians during the 1890ies and these rates had become % 90 and % 10 in 1914. This change was caused by the migration of Armenians to Russia because of the calashes between Muslims and Armenians. Agrı and Dogubeyazıt regions, had joined to Turkey in the year of 1918. After this event, all the Armenians living in the region had been migrated to Russia. During the massacre done by Armenians, around one hundred thousand Muslims had lost their lives.

Key Words: Doğubayazıt, Bayezid, Ağrı, Eleşgirt, Diyadin, Ermeniler, Russians, Muslims, Turks, Kurdishes, attack of border, massagre.

²⁶ Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi, C.4*, İstanbul, 1991, s.209.

Kaynakça

- BOA, A. MKT.MHM, 640/25.
BOA, A. MKT.MHM, 642/12.
BOA, DH.EUM.KLU, 1/38.
BOA, Y.PRK.UM, 18/2; 18/10.
BOA, Y. Mtv, 99/32.
BOA, Y.PRK.ASK, 235/13; BOA, Y.PRK.UM, 77/91.
BOA, Y.PRK.UM, 27/83.
BOA, Y.PRK.UM, 49/12.
FO, (İngiliz Milli Arşivleri Dışişleri Bakanlığı), 424/186, No.110, pp.70-73.
FO, 424/186, No.322, p.271.
FO, 424/203, No.120, pp.122-123.
FO, 424/189, No.329, pp.297-298.
FO, 424/200, No.144, p.121.
FO, 424/206, No.99, p.88.
Bayur, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, III / III, Ankara, 1991.
1927 Umumî Nüfus Tahriri, 2, Ankara, 1929.
Demirel, Muammer; Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri / British Documents on Armenians, Ankara, 2002.
Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İ'lân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, İstanbul, 1332.
Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri – I (1914-1919), Ankara (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını), 2001.
Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, I, Ankara (Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını), 1994.
Karpaz, Kemal; Osmanlı Nüfusu (1830-1914), İstanbul, 2003.
Sabis, Ali İhsan; Birinci Dünya Harbi, II, İstanbul, 1992.
....., Birinci Dünya Harbi, IV, İstanbul, 1991.